

Fedeleš-Czeferner Dóra

A magyarországi polgári nőmozgalom és Erzsébet királyné

Erzsébet császárné és királyné (1837, München – 1898, Genf) emlékének ápolása a halálát követő évtizedekben fontos helyet kapott a magyarországi polgári nőszervezetek tevékenységében. Különösen igaz ez a konzervatívabb, tradicionális alapokon működő csoportokra, illetve azokra a szervezetekre, amelyek a nők oktatási jogainak kiszélesítéséért szálltak síkra. Az egyik legnépszerűbb és legnagyobb publicitást kapott kezdeményezés – amelyhez számos női szervezet is csatlakozott – Darányi Ignác (1849, Pest – 1927, Budapest) földművelésügyi miniszter (1895–1903, majd 1906–1910) nevéhez kapcsolódott. Darányi 1898. november 19-én kelt körlevelében intézett felhívást a hatóságokhoz, különböző profilú egyesületekhez, valamint az ország földbirtokosaihoz, felszólítva őket arra, hogy ültessenek fákat a néhány héttel korábban meggyilkolt Erzsébet királyné emlékére. Darányi hangsúlyozta azt, hogy „*Erzsébet a természet szépségeinek csodálója volt: annak emlékét fák millióinak kell hirdetnie, annak tiszteletére, mit az ó-kor mesés világában, szentelt berkeknek kell támadniuk, hova áhitattal közeledjék az utas*”.¹ A miniszter kiemelte továbbá, hogy a faültetés kereteiben létrehozandó közterületeket Erzsébet királynéről kell elnevezni, illetve az „*Erzsébet királyné emlékfái*” táblákkal kell őket ellátni. Az elültetett fákról és a kezdeményezéshez csatlakozó egyesületekről egy vaskos kötetet is publikáltak 1899-ben. Ebben számos nőszervezet nevét olvashatjuk, köztük a Pécsi Jótékony Nőegyletét, amely a tulajdonát képező földterületen összesen hét darab tölgyfacsemetét ültetett.² S bár ki kell hangsúlyozni, hogy Darányi felhívását nem csupán az Erzsébet iránti tisztelet, hanem a földművelésügyi minisztérium nagyszabású fásítási programja, az árvízvédelem és a településfejlesztés is motiválta, szép gesztus volt a királyné emlékének megőrzésére.³

A tanulmányban a magyarországi polgári nőmozgalom fejlődésének fordulópontjait veszem nagyító alá Erzsébet királyné korában, az 1840-es évek végétől az 1890-es évek végéig. S bár Magyarországra fókuszálok, a munka több pontján elengedhetetlen az Ausztriára történő kitekintés, mivel Magyarország a vizsgált korszakban a Habsburg Birodalom, majd a kiegyezést követően az Osztrák–Magyar Monarchia része volt. Munkám azt az öt évtizedet fogja át, amely a karitatív célokat kitűző egyesületek virágzásától a modern alapokon szerveződött nőszervezetek megszületéséig, valamint a nőmozgalom irányzatainak differenciálódásáig vezetett. A kérdéskör bemutatásához elengedhetetlen a tanulmány első részében azon politikai, gazdasági és társadalmi változások vázolása, amelyek a 19. századi nőmozgalom történetét alapvetően befolyásolták. Ezt követően a nőmozgalom polgári szárnya fejlődésének főbb állomásait ismertetem. A tanulmány második felében ezekre támaszkodva reflektálok Erzsébetnek a magyarországi polgári nőszervezetekkel kialakult kapcsolatára néhány konkrét példán keresztül. A fentiek mellett érvelek amellett, hogy a királyné nyomon követte több nőegylet tevé-

1 ERZSÉBET KIRÁLYNÉ EMLÉKFÁI 1899. 6. Köszönöm Borovi Dánielnek, hogy felhívta a figyelmemet a forrásra.

2 ERZSÉBET KIRÁLYNÉ EMLÉKFÁI 1899. 30.

3 Erről lásd bővebben VÉR 2006.

kenységét, amelyeket különböző eszközökkel támogatott. Forrásként a polgári nőszervezeteknek és az általuk üzemeltetett intézményeknek a kiadványaira, illetve egyéb más időszaki sajtótermékekre támaszkodom.

A századforduló időszaka Közép-Európa, illetve Ausztria és Magyarország történetének egyik legturbulensebb időszaka mind gazdasági és társadalmi, mind pedig kulturális szempontból. Az ipari forradalom innovációi a modern közlekedési és kommunikációs eszközökkel kitágították a korábban hagyományosan zárt közösségek kereteit, csökkentették a távolságokat, továbbá megkönnyítették az áruszállítást és az információ gyors áramlását az egymástól távolabb fekvő régiók között.⁴ A politikai paletta fokozatosan színesedett, ami azt jelentette, hogy a hagyományos liberális, nacionalista és konzervatív irányzatok mellett különböző antiliberális és antiszemita ideológiák is szárba szökkenek. A társadalmat jelentős mértékben befolyásolta a „zsidókérdés”. Nagyrészt ennek tudható be a mind népszerűbbé váló jobboldali radikalizmus és konzervativizmus elterjedése, valamint az, hogy egyre többen foglalmaztak meg kritikákat a fennálló rendszerrel szemben.⁵ A szavazati jog kapcsán fontos, hogy Magyarországon Magyarországon a vagyoni cenzus 1913-ban műveltségi cenzussal is kiegészült. Mindez jelentős feszültségeket szült, mivel a férfi társadalomnak is csak egy szűk köre élhetett a választójogával, a nők pedig teljes mértékben ki voltak zárva a szavazati jog gyakorlásából. Mind fenyegetőbbé vált a nemzetiségi kérdés, amely a dualizmussal szemben a korszak végéig fennmaradó ellenzékiiséggel együtt *„megtartotta a sokágú elégedetlenséget összegyűjtő-szervező szerepét”*.⁶

Az iparosítás által generált társadalmi változások, illetve a korszakban egyre inkább erősödő nőtöbblet és az özvegyeknek már a világháború előtt is emelkedő száma sok nőt kényszerített fizetett munka vállalására. Ezt a jelenséget az 1873-as gazdasági válság és az ezt követő, időről időre visszatérő recessziók tovább erősítették.⁷ S még ha az 1873-as „fekete péntek”-et követően bizonyos mértékben regenerálódott is a gazdaság, a válság olyan sok család létbiztonságát rengette meg alapjaiban, hogy a házasság és a családalapítással járó stabilitás már csak szűkebb társadalmi rétegek számára jelenthetett tartós anyagi biztonságot. Az 1890-es években tapasztalható elszegényedés egyre szélesebb csoportokat érintett. Részben ennek tudható be, hogy a női munkaerőt ért erőteljes diszkrimináció visszaszorítására 1848/1849-ben felállított, kérészerűtű egyesületek után az 1860-as évektől újult erővel indult meg Monarchia-szerte (így Magyarországon is) a nők érdekeit védő szervezetek életre hívása.

⁴ HANÁK 1971. 47.

⁵ HANÁK 1971. 43.

⁶ HANÁK 1971. 53.

⁷ A dualizmus kori korfa sajátosságairól és az ekkor még elsősorban csak az idősebb generációkban jelentkező nőtöbbletről lásd GYÁNI – KÖVÉR 2006. 19.; ANDERSON 1992. 6.

A magyarországi nőmozgalom fejlődése a századforduló időszakáig⁸

Magyarországon I. Ferenc József (1830, Bécs – 1916, Bécs) uralkodásának évtizedeiben egy erős és jól szervezett nőmozgalom bontakozott ki, ezzel párhuzamosan pedig egyre több női író és képzőművész működött. Köztük fontos megemlíteni az 1904-ben szerveződött Feministák Egyesületében (1904–1949, Budapest) vezető szerepet betöltött gróf Teleki Sándorné Kende Júliát, írói álnevén Szikrát (1864, Pest – 1937, Budapest), aki szépírói munkássága mellett a nők jogaiért folytatott harcban is aktív részt vállalt.⁹ A női szerzők közül többen (például Kaffka Margit [1880, Nagyvárad – 1918, Budapest] vagy az ugyancsak a Feministák Egyesületének tagságát is erősítő Ritoók Emma [1868, Nagyvárad – 1945, Budapest]) nemcsak férfi kollégáik, hanem a kritikusok támogatását is élvezték, férfiakét és nőket egyaránt.¹⁰ Mindez néhány évtizeddel korábban még teljesen elképzelhetetlen lett volna. A magyar női írók és a nőmozgalmi aktivisták kapcsán megemlítené még egy általános tendencia, miszerint legtöbbjük vidéken született, s fiatal éveiben érkezett Budapestre.¹¹

A 19. század második felétől az első világháború kirobbanásáig tartó időszak – a nyugat-európai fejlődési tendenciákhoz illeszkedve – Magyarországon is a civil társadalom szerveződésének virágkora volt.¹² Tévedés volna ugyanakkor azt állítani, hogy az állam bátorítólag lépett fel valamennyi egyesületalapítási kezdeményezés mellett. A magyarországi nőszervezetek működését nem gátolta az Ausztriában 1867-től 1918-ig érvényben lévő egyesületi törvényhez (*Vereinsgesetz*) hasonló szabályozás, amely a politikai céllal szerveződni szándékozó női csoportok működését lehetetlenítette el.¹³ Magyar vonatkozásban Gyáni Gábor az individualizáció és a civil közösségek alulról történő önszerveződése kapcsán „jellemző”-nek tartja, hogy sem közvetlenül a kiegyezés után, sem később „nem intézkedtek törvényi úton a szervezkedési szabadságról, az állampolgárok egyesülési és gyülekezési jogáról”. Rámutatott továbbá arra, hogy míg a „veszélyes”-nek titulált társadalmi csoportok mozgalmait – például az 1890-es évek agrárszocialistáinak önszerveződéseit vagy azokat a nemzetiségi csoportokat, amelyek megkérdőjelezték a dualista államrendszer jogszerűségét – a hatóságok néhány pillanat alatt ellehetetlenítették, „korlátlanul szabad tér nyílt (...) a művelődést, a szórakozást, valamint a szociális gondolkodást célzó aktivitás

⁸ A tanulmánynak ez a része az osztrák–magyar polgári-liberális és feminista mozgalomról írt monográfiám alapján készült. FEDELES-CZEFERNER 2023.

⁹ SCHWARTZ 2008. 3.

¹⁰ Más kérdés, hogy ezeknek a női íróknak a munkássága a második világháborút követően szinte teljesen feledésbe merült. Ritoók Emma írói életművéről és annak újrafelfedezéséről lásd legújabban: ASZTALOS 2023. 6–39.

¹¹ Vesd össze Ausztriával, ahol a vizsgált korszak ismertebb nőmozgalmi aktivistái szinte kivétel nélkül Bécsben látták meg a napvilágot. SCHWARTZ 2008. 6.

¹² Például WANDRUSZKA – RUMPLER 2006. A dualista Magyarországon ténylegesen működő egyesületek statisztikai számbavételének problémáiról és az egyletek számának feltételezett alakulásáról lásd SEBESTÉNY 2003. 373–387. A szerző kétféle becslési módszer alapján jutott arra, hogy az első világháború előestéjén az egyesületek száma 20 000 körül mozoghatott, vagyis számuk az 1878-as egyesületi összeírás és 1914 között több mint megháromszorozódott.

¹³ GESETZ VOM 15. NOVEMBER, 1867 (134/1867).

kibontakozása előtt”. Egy 1875-ös rendelet ugyanakkor megtiltotta az egyesületek nyílt politizálását.¹⁴

A nők által létrehozott szervezetek az 1880-as éveket követően már nemcsak Budapesten működtek mind nagyobb számban, hanem a vidéki városokban is.¹⁵ A nőemancipáció központja ugyanakkor a korszak egésze során Budapest maradt. Susan Zimmermann a nőegyletek első magyarországi virágkorát az 1870-es évekre, vagyis a kiegyezés utáni időszakra helyezi.¹⁶ A kibontakozó „egyesületalapítási láz” általánosságban a gazdasági és társadalmi struktúrák dinamikus átalakulására, az urbanizációra, illetve a korszak kulturális fejlődésére, s ezen belül az intézményes nőoktatás kereteinek fokozatos kiterjesztésére vezethető vissza.¹⁷

Az 1890-es éveket megelőzően a nőegyletek között túlsúlyban voltak azok a szervezetek, amelyek a hagyományos értékrend mentén, a tradicionális női szerepekhez alkalmazkodva a jótékonykodást tűzték zászlajukra.¹⁸ Mind több újonnan felálló, vagy hosszabb ideje működő csoport emelt szót a nőknek az élet különböző területein történő kizsákmányolása ellen. A század utolsó évtizedére a nőmozgalom különböző irányzatainak elkülönülése is lezajlott: a karitatív, sok esetben valamely vallásfelekezet nőtagjait tömörítő csoportok mellett megjelentek a szociáldemokrata (munkásnő)egyesületek, valamint a felekezet nélküli, illetve „felekezet-közi” nőket tömörítő polgári szervezetek. Utóbbiakon belül konzervatívabb és radikálisabb (progresszívebb) csoportokat egyaránt találunk.¹⁹

A polgári nőmozgalom Magyarországon az 1890-es évek közepéig

Az ipari forradalmak, a szociális törvénykezés kiterjesztése és az intézményes oktatás fejlesztése fontos változásokat hozott a nők mindennapjaiban a 19. század vége felé Magyarországon is. A modernizáció pozitívan befolyásolta egyesületi szervezkedésüket, a fejlett nyugat-európai államokkal szembeni fáziskésés azonban e tekintetben is érzékelhető volt. E lemaradás ellenére, kissé hatásvadász módon állította az írónői szárnyait a magyar mellett a német nyelvű sajtóban is bontogató Malvi Fuchs 1901-ben, hogy Magyarországon a nőkérdés egyáltalán nem létezik.²⁰ Megjegyzendő, hogy a magyarországi nők (az osztrákokhoz hasonlóan) II. József uralkodása (1780–1790) óta rendelkeztek bizonyos jogkörökkel, amilyeneket más (nyugat-) európai országok női lakossága nem élvezhetett. Elméletben döntéseket hozhattak saját tulajdonukkal kapcsolatban, örökölhettek, illetve munkába állhattak. Más kérdés, hogy ezeket a jogokat – amelyekkel a közép- és felsőbb rétegek nőtagjai sem feltétlenül voltak tisztában – a gyakorlatban szinte egyáltalán nem tudták érvényesíteni. Mindez Teleki Sándorné szerint a nőoktatás alacsony színvonalára volt visszavezethető.²¹

¹⁴ GYÁNI 2010. 485–495.

¹⁵ BORBÍRÓ 2007. 185–207.

¹⁶ ZIMMERMANN 1997.

¹⁷ A magyarországi nőnevelés történetéről a 20. század közepéig lásd legújabban KÉRI 2018.

¹⁸ ZIMMERMANN 1997. 171–204.

¹⁹ Vö. KÉRI 2008. 78–79.

²⁰ LANGE – BAUMER 1901.

²¹ SZIKRA [TELEKI SÁNDORNÉ KENDE JÚLIA]: Az asszony és – a pénze. *A Nő és a Társadalom* (1910):9. 144–146. Vö. SCHWARTZ 2008. 13.

Míg Bécsben az 1848-as forradalmi évben egyesületi kereteket kapott a nők jogkiterjesztését célzó szervezkedés, addig Pest-Budán a napóleoni háborúktól egészen a kiegyezésig szinte kizárólag karitatív nőszervezetek működtek. Teleki Blanka (1806, Kővárhosszúfalu – 1862, Párizs), a magyar nőnevelés egyik úttörője ugyan már 1848-ban egyenlő jogokat követelt a nőknek, politikai aktivizmusukra még mintegy négy évtizeden át kellett várni. A gyakorta felekezeti alapon, illetve az uralkodó vagy valamely arisztokrata család nőtagjainak védnöksége alatt álló szervezetek közül e helyütt csak néhányat emelek ki: Budai, valamint Pesti Jótékony Nőegyet (1817), Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete (1861), Pesti Izraelita Nőegylet (1866), Országos Nőiparegylet (1868).²² Mindent összevetve – s amint a példák is mutatják – nem állítható, hogy a nőkérdés egyáltalán nem volt jelen a közéletben.

A nők egyre nagyobb arányú munkába állásával a század vége felé mind több nővédelmi egyesület is alakult, amelyek közül kiemelkedett a protestáns szellemiségű, sokoldalú oktatási és segélyezési feladatot magára vállaló Lorántffy Zsuzsanna Egyesület (1892).²³ Az ilyen profilú szervezetekkel kapcsolatban ugyanakkor sajnálatos módon még a 2020-as évek közepén is releváns Szapor Judit 2007-ben tett megállapítása: *„Megalapítási évükön kívül alig ismerjük a polgárosodás társadalmi megalapozásában döntő szerepet játszó egyesületek egyharmadát alkotó nőegyesületek tevékenységi és hatókörét, befolyását.”*²⁴

Az első polgári nőmozgalmi szervezetek többnyire a női (szak)oktatás fejlesztéséért szálltak síkra.²⁵ Ezzel kapcsolatban lényeges hangsúlyozni, hogy a nők intézményes oktatási jogaiért folytatott küzdelem nemcsak az osztrák, hanem a németországi tendenciákkal összevetve is jól haladt Magyarországon:²⁶ Ausztriában a nőknek 1878-tól „különleges esetekben” már engedélyezhették bizonyos egyetemi előadások hallgatását, 1892-ben pedig megnyitotta kapuit Bécs első leánygimnáziuma, ami mindössze négy évvel előzte meg az első ilyen típusú budapesti intézmény megnyitását.²⁷ A budapesti Országos Nőképző Egyesület (1867–?) 1893-tól létesített tanfolyamokat a felső leányiskola negyedik évfolyamát elvégzettek továbbképzése érdekében. Az egyesület választmánya végül 1896 januárjában – az egyetemek orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészettudományi karainak a nők előtt történő megnyitását követően – döntött az új iskolatípus létrehozásáról.²⁸ A nők szakképzésének szükségességét felismerő Országos Nőiparegylet más síkon tevékenykedett: szabászati, kereskedelmi, ipari kurzusok indításával igyekezett az intézményes nőoktatás hiányosságait csökkenteni, s e tekintetben olyan, a századforduló környékén alapított progresszív-radikális szervezetek is követték a példáját, mint a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (1896–1919, Budapest), valamint a már említett Feministák Egyesülete.²⁹ Hosszabb távú célként az oktatási profilal szerveződött egyesületek többsége az intézményes oktatás valamennyi szintjének nők előtti megnyitását tűzte ki maguk elé. Mindez azonban 1918-ig nem rea-

²² BURUCS 1993. 15–19.; TÓTH 2005.

²³ GÉRA 2006.

²⁴ SZAPOR 2007. 129–144.

²⁵ SCHWARTZ 2008. 16.

²⁶ SZEGVÁRI 1981. 127–128.

²⁷ Németországban a nők négy évfolyamos gimnáziumokban 1895-től tehettek érettségit, ám Poroszországban csupán 1908-ban nyitották meg előttük az egyetemek kapuit. Az intézményes oktatás lányok számára hátrányos rendelkezéseit sokan magánúton szerzett érettségivel kompenzálták. Vö. MÜLLER 2006. 673–711.

²⁸ SZEGVÁRI 1981. 127–128.; WEILAND 1983. 188.

²⁹ MÜLLER 2006. 673–711.

lizálódott teljes mértékben, hiszen a jogi és a műszaki egyetemek kapui zárva maradtak a nők előtt.

A különböző profilú női szervezetek az ebben az időszakban a választójoggal még nem rendelkező nők politikai szocializációjának előszobájaként is értelmezhetőek. Szerepük Magyarország és a Monarchia történetében tehát még akkor sem lebecsülendő, ha többségük viszonylag kevés bevétellel és alacsony taglétszámmal működött. E mellett elsősorban azon társadalmi feszültségeken igyekeztek enyhíteni, amelyeket az állami szociálpolitika évtizedeken át képtelen volt kezelni.³⁰ Ha egy pillanatra eltekintünk azon nézetkülönbségektől, amelyek a magyar nőmozgalom periodizációját elkészítő kutatók között húzódnak,³¹ s csak a vizsgált korszak meghatározó magyarországi nőegyleteinek alapítási dátumain és profilján tekintünk végig, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le. A magyar nőmozgalom polgári szárnya a kiegyezés időszakától az 1890-es évek közepéig megerősödött, ám számos kihívással küzdött. A nőoktatás pozícióinak javításáért síkra szálló, 1867-ben alapított Országos Nőképző Egylet Veres Pálné Beniczky Hermin (1815, Lázi – 1895, Budapest) vezetésével elérte, hogy a lányok érettségit tehessenek, illetve egyetemre járassanak.³² Kánya Emília (1828, Pest – 1905, Fiume), az ország első női lapszerkesztője ugyancsak az 1860-as évektől kezdve hallatta hangját a nőoktatás intézményes kereteinek kiterjesztéséért. A kiegyezés után azonban még mindig közel két évtizedet kellett várni a tanítónők érdekvédelmét, állasközvetítését és továbbképzését végző csoport, a Mária Dorothea Egyesület (Budapest, 1885–?) életre hívására. A többek között Zirzen Janka (1824, Jászberény – 1904, Budapest) kezdeményezésére felállított szervezet azonban az állástalan tanítónők képzési lehetőségeinek javítása és katedrához juttatása mellett továbbra is jelentős karitatív tevékenységet vállalt, s nagy hangsúlyt fektetett az idős, munkaképtelen tanítónők támogatására.³³ Ezen a ponton érdemes kiemelni azt a tényt, mely szerint a vizsgált korszak magyarországi nőmozgalmának számos vezetője nem magyar anyanyelvű volt. Ez azzal magyarázható, hogy az említett egyesületek számos (vezetőségi) tagja német származású felső középosztálybeli/arisztokrata családokból származott. Anna Loutfi Veres Pálnéra például a „magyarországi nőnevelésért folytatott mozgalom német nyelvű anyjaként” hivatkozik.³⁴

Joseph Roth (1894, Brody, ma Ukrajna – 1939, Párizs) osztrák író *Radetzky-marsch* (1932) című regénye plasztikus képet fest a Monarchiában élő nőkkel kapcsolatos sztereotípiákról. E szerint a legtöbb férfinak semmilyen kifogása nem volt a nők korlátozott po-

³⁰ Vö. GYÁNI 2010. 485–495.

³¹ A magyarországi feminista mozgalom periodizációját „a nyugati nőmozgalom eredettörténetének liberális hagyományaira” építve elsőként Schwimmer Rózsa (1877, Budapest – 1948, New York), a magyarországi progresszív nőmozgalom egyik vezető személyisége dolgozta ki *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai* című munkájában 1907-ben. Ő a mozgalom gyökereit a nyugat-európai minták követésére építve a felvilágosodás idejére helyezte. Ugyanezt tette Máday Andor jogászprofesszor, a Feministák Egyesületének választmányi tagja 1913-ban publikált kötetében. SCHWIMMER 1907.; MÁDAY 1913.

³² SZEGVÁRI 1981. 127–129.

³³ Többek között agg, munkaképtelen tanítónők számára működtettek otthont. (BURUCS 1993. 15–19.; ZIMMERMANN 1997. 171–204.; ZIMMERMANN 1999. 22–25.) A másik oldalon fontos, hogy Magyarországon Ausztriánál egy évvel korábban – Wlassics Gyula (1852, Zalaegerszeg – 1937, Budapest) vallás- és közoktatásügyi miniszter fent említett 1895. decemberi rendeletének eredményeként – került sor az egyetemek orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészettudományi karainak megnyitására a nők előtt.

³⁴ Fordítás tőlem. LOUTFI 2009. 379–391.

litikai, gazdasági és társadalmi jogai ellen, ugyanakkor természetesnek vették a férfiak nők feletti gyámkodását vagy azt, hogy a nők hozzájuk képest felületes oktatásban részesülhettek. A „nőkérdés problémájának teljességére” Magyarországon a polgári nőmozgalom, annak is a radikálisabb irányzata reflektált, azonban ezeknek a szervezeteknek a virágkora már az Erzsébet királyné halála utáni időszkakra tehető.

Erzsébet királyné és a magyarországi polgári nőmozgalom

A következőkben azt mutatom be, hogy Erzsébet királyné miként került közvetett, illetve bizonyos alkalmak kapcsán közvetlen kapcsolatba a magyar polgári nőszervezetekkel, pontosabban leginkább vezetőikkel. Személyes találkozásokra és kapcsolatfelvételekre a kiegyezés előkészítésének időszakából találunk első ízben konkrét példákat, annak ellenére, hogy Ferenc József és Erzsébet első közös magyarországi útjára már 1857 májusában sor került.³⁵ Bár az út nem tudta elérni a magyarok és az uralkodó közti közeledést, Erzsébet alakja szimpátiát és együttérzést ébresztett a lakosságban.³⁶ A császárnét az 1860-as évek második felétől számos budapesti és vidéki nőszervezet kérte fel fővédnökének, amely felkérésekre rendszerint örömmel mondott igent. Általánosságként megállapítható, hogy a segélyező egyesületek mellett megkülönböztetett figyelmet fordított azokra a szervezetekre, amelyek a nők intézményes oktatása, illetve szakoktatása fejlesztése mellett kötelezték el magukat. A kiegyezés előtti évben a Pesti Jótékony Nőegylet 15 tagú küldöttségét fogadta a budai palotában,³⁷ illetve részt vett az egyesület segélykoncertjén is a Nemzeti Színházban.³⁸ Rendszeresen látogatott továbbá árvaházakat, 1868-ben például azt a leányárvaházat, amelynek létesítéséről Pest Város Közgyűlése még 1861-ben döntött.³⁹ A nagyváradi leányárvaháznak a nevét is adta. Ez az intézmény azért tekinthető különlegesnek az itt vizsgált kérdéskör szempontjából, mert Erzsébet után Ferenc József és Mária Valéria főhercegnő (1868, Buda – 1924, Bécs), a királyi pár legfiatalabb gyermeke is több ízben tették tiszteletüket itt. A korabeli sajtóhírek rendre kiemelik, hogy Erzsébet jó benyomást gyakorolt a nőszervezetek vezetőire, valamint, hogy társaságukban nyitottan, sőt néhányszor egészen fesztelenül viselkedett, továbbá őszintén érdekelték az egyesületek problémái.⁴⁰

Erzsébet neve összefonódik a Vöröskereszt magyarországi megjelenésével. Magyarországon viszonylag későn, csupán az 1881-es évben alakult meg a Vöröskereszt helyi szervezete. A szervezkedés három évvel korábban, az 1878-as boszniai hadjáratot követően indult meg az Erzsébet védnöksége alatt felállított Központi Segélyező Nőegylet keretein belül. A szervezést jelentős mértékben segítette a királyi pár támogatása, akiket az egyesület fővédnökeinek kértek fel. A Központi Segélyező Nőegylet alapszabályát az 1879 márciusában megtartott közgyűlésen fogadták el. A szervezet ezt követően elismerésre méltó munkát végzett a Vöröskereszt eszméinek terjesztésében, továbbá kezdeményezésükre bontakozott ki Magyarországon az ön-

35 Erről lásd részletesebben MANHERCZ 2017. 98–110.; MEYER 2019. 30–45.

36 Ennek oka, hogy az uralkodópár magyarországi tartózkodása során gyermekeik, akiket szintén magukkal hoztak, megbetegedtek, s az idősebb lány, Zsófia meg is halt. MANHERCZ 2017. 98–110.

37 Ennek sajtóreprézenciájáról lásd bővebben VÉR 2012. 83–104.

38 Erről lásd BÉKÉSSY 2019. 199–230.

39 GÉRA 2006. 52.

40 VÉR 2012. 83–104.

kéntes és hivatásos ápolónőképzés is.⁴¹ Az egyesület vezetői részt vettek a Magyar Vöröskereszt megalakításában, így joggal tekinthetjük őket a Magyar Vöröskereszt közvetlen elődjének, amely végül 1881-ben kezdte meg működését a Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete néven.⁴²

Az Országos Nőképző Egyletnek kezdetben még a Múzeum körúton, majd a Zöldfa utcában működő felső leányiskoláját Erzsébet összesen három alkalommal látogatta meg. Ez a tény, illetve az iskolát Franciaországból, Sziléziából és a Német Császárság területéről felkereső neves látogatók hozzájárultak az intézmény hírnevének öregbítéséhez. Sőt, az egyesület fennállásának 25 éves jubileumán – amelyet 1893. március 25-én ünnepeltek meg – Veres Pálnét Ferenc József koronás arany érdemkereszttel tüntette ki. A Veres Pálné és az Országos Nőképző Egylet által elért eredmények jelentőségét megfelelően szemlélteti, hogy ennél magasabb kitüntetést a korszakban egyetlen nő sem kapott meg.⁴³ Ki kell emelni, hogy egy ideig az intézményben oktatott a diplomáját a zürichi egyetemen szerzett első magyar orvosnő, Hugonnai Vilma (1847, Nagytétény – 1922, Budapest) is, aki a szülők egy részének megbotráncolására, s korát messze megelőző módon szexuális felvilágosítást tartott a diákoknak.⁴⁴ Az iskola tanára volt továbbá Czeke Marianne (1873, Budapest – 1942, Budapest), az első magyar női könyvtáros.⁴⁵ Alig több mint tíz évvel az említett jubileum után a Zöldfa utcát Veres Pálné utcává nevezték át, 1906-ban pedig felállították Veres Pálné egészalakos szobrát az innen nem messze található Erzsébet téren.⁴⁶ Az alkotás Kiss József szobrászművész munkája, carrarai márványból készült, s elkészültével Veres Pálné lett az első magyar nő, aki saját jogán egészalakos köztéri szobrot kapott. A 2001-ben restaurált műalkotás ma is látható a Veres Pálné utca 1. szám alatt.

A magyar közvéleményben Erzsébetnek a nőoktatásra gyakorolt hatásáról számos olyan történet kering, amelynek jelentőségét a történeti emlékezet nyilvánvalóan eltúlozta. A közvélemény ugyanis a királyné befolyását vélte felfedezni abban is, hogy az uralkodó 1895. november 18-án, vagyis Erzsébet névnapjának előestéjén engedélyezte rendeletében Magyarországon a nők beiratkozását az egyetemek bölcsészettudományi, orvosi és gyógyszerészeti karaira.⁴⁷

Erzsébet a női szakoktatás intézményrendszerének fejlesztését is szívügyének tartotta. 1881-ben ellátogatott a budapesti Országos Nőipari Kiállításra, ahol az esemény elnöke, Zichy Jenő (1837, Sárszentmihály – 1906, Merano, Olaszország) országgyűlési képviselő ajánlotta figyelmébe a magyar népi hímzéseket és szőtteket. Zichy kiemelte továbbá azt, hogy szükségszerűnek, emellett viszonylag egyszerűen kivitelezhetőnek tartaná a szövés meghonosítását Magyarország-szerte. Erre véleménye szerint azért volt szükség, mert a szövés rengeteg nő számára jelentett volna folyamatos és biztos megélhetést. A látogatás után Erzsébet 25 szövőszék beszerzésével és szétosztásával bízta meg Zichyt, támogatva a kezdeményezést. A Zichy által közreadott fölhívás egy pontja utalt Erzsébet nagylelkűségére: „Biztos alapot ad

⁴¹ A magyar vörös kereszt. *Magyar Polgár*, 1879. március 5. 203. Vö. BURUCS 1993. 15–19.

⁴² Fővárosi hírek. *Budapesti Lapok*, 1881. augusztus 2. 1019.

⁴³ Erről lásd például *Budapesti Közlöny*, 1893. március 25. 6. Az eseményről a budapesti és az országos hírlapok, valamint a pedagógiai szakajtó is beszámolt.

⁴⁴ CZEFERNER 2022. 35–39.

⁴⁵ GOMBOCZ 1907. 21., 72., 73.

⁴⁶ Az alkotás azért is jelentős, mert ez volt Budapest első márványszobra. LIBER 1928. 255–256.

⁴⁷ Erre egy évvel azelőtt került sor, hogy az egyetemek azonos karait Ausztriában is megnyitották a nők előtt. Erről lásd bővebben FLICH 2006. 941–964.

*a házi szövőipar terjesztésének főleg az a körülmény is, hogy Magyarország szeretett királynéja volt az első, aki 25 szövőszéket adott a mozgalom megindításának megkezdésére. Öfelsége áldott jó szíve azonnal fölismerte e mozgalom fontosságát, és királyi adományával lerakta annak biztos alapját, elsőként kínálkozott a nyomor enyhítésére, a munka megkedveltetésére. E jó példának hatni kell.*⁴⁸

1898 után Erzsébet születése és halála évfordulóján a magyarországi lányiskolák és nőneveléssel foglalkozó intézmények szakfolyóiratában, a *Nemzeti Nőnevelésben* (1880–1919, Budapest) rendre 10–20 oldalas cikkeket közöltek a szerkesztők, amelyekben az elhunyt királyné érdemei előtt tisztelegtek.⁴⁹ Bizonyos alkalmakkor iskolai beszédek is publikáltak, amelyek elhangzásának helyszíne több alkalommal az 1873-ban Állami Elemi és Polgári Iskolai Tanítónőképző néven alapított, majd Erzsébet halálának évében Erzsébet Nőiskolára átkeresztelt intézmény volt.⁵⁰ Az intézményben egyébként az Erzsébethez kapcsolódó évfordulókon a diákok ünnepi műsorokkal is készültek. Tolnai Vilmos (1870, Pozsony – 1937, Sopron), nyelvész- és irodalomtörténész az 1906. november 19-én, Erzsébet névnapja alkalmából tartott beszédét a következőképp zárta:

*„Szeretett bennünket, mert ösmert bennünket. Ezért fogadják a nemzet szentjei körükbe. Menj nagy királyné, fogadd el méltó helyedet a dicsőültek közt! Első mosolyod e nemzet fájdalmát enyhítette, utolsó mosolyod e nemzet dicsőségét aranyozta be. A magunkénak vallottunk boldogságodban, a magunkénak vallottunk mérhetetlen fájdalommal, a magunkénak vallunk most és ezentúl is a leghatalmasabb jog alapján: a mienk voltál és maradsz is a szív jogán!”*⁵¹

Erzsébet emlékének a progresszív nőszervezeteken belül történő ápolásához kapcsolódva végül egy olyan elemet szeretnék kiemelni, amely az ilyen típusú egyesületek profilját tekintve szokatlannak tűnik. A polgári nőmozgalom radikális szárnyához tartozó osztrák és magyar liberális-feminista szervezetek Erzsébet királyné alakját egyáltalán nem kezelték fontos igazodási pontként. Az általam áttekintett forrásokban egy kivételtől eltekintve nem találtam olyan nyomokat, ahol Erzsébet bármilyen tevékenységét vagy a nők irányában tett gesztusait méltatták volna. Ez a kivétel a korábban már említett Teleki Sándorné Kende Júliának *A Nő. Feminista Folyóiratban* (1914–1928, Budapest), a Feministák Egyesületének és a Nőtisztviselők Országos Egyesületének hivatalos lapjában közölt *Magyar nagyasszonyok* című cikke volt. Ebben a szerző Erzsébet királynét a „magyarok megmentője”-ként aposztrofálta, s a szabadság eszménye mellett az angyal attribútumát társította hozzá. A szerző cikkében Erzsébetet olyan, a magyar nép körében tisztelt női személyiségek közé helyezte, mint Árpád-házi Szent Margit, Szilágyi Erzsébet és Teleki Blanka.⁵²

⁴⁸ Idézi: CZINGEL 2023.

⁴⁹ Erre lásd például: GYÖRI Ilona: Erzsébet királyné. A Mária-Dorothea-Egyesület tanítónői szakosztályának októberi ülésén tartott előadás. *Nemzeti Nőnevelés* (1898):6. 337–343.; KORCHMÁROSZ BÚZOGÁNY Mária: Erzsébet királyné. Az Erzsébet Nőiskola ez évi Erzsébet-ünnepén tartott, a kicsinyeknek szóló ünnepi beszéd. *Nemzeti Nőnevelés* (1905):10. 465–474.

⁵⁰ Az iskolai értesítő szerint az intézmény alapításának szükségességét báró Eötvös József (1813, Buda – 1871, Pest) szorgalmazta. Az intézmény negyvenéves jubileumát ünneplő beszédében Berta Ilona igazgatónő így fogalmazott: „Az első nő, akit [Eötvös József] munkába állít, akit hív, hogy hivatást teljesítsen: Zízen Janka. Reá bízta felemelő bizalommal a tanítónőképzés irányítását.” BERTA 1913–1914. 5–9.

⁵¹ TOLNAI Vilmos: Erzsébet királyné emlékezete. *Nemzeti Nőnevelés* (1906):9–10. 418–424.

⁵² SZIKRA [TELEKI SÁNDORNÉ KENDE Júlia]: Magyar nagyasszonyok. *A Nő. Feminista Folyóirat* (1914):5. 95–96.

SAJTÓFORRÁSOK

A Nő és a Társadalom, Budapest, 1907–1913
A Nő. Feminista Folyóirat, Budapest, 1914–1928
Fővárosi lapok, Budapest, 1864–1891
Magyar Polgár, Kolozsvár, 1867–1904
Nemzeti Nőnevelés, Budapest, 1880–1919
Budapesti Közlöny, Budapest, 1867–1944

NYOMTATOTT FORRÁSOK

- BERTA 1914 *A budapesti m. k. állami Erzsébet Nőiskola értesítője az 1913–14. iskolai évről*. Szerk. BERTA Ilona. Budapest, 1914.
- ERZSÉBET KIRÁLYNÉ
EMLÉKFÁI 1899 *Erzsébet királyné emlékfái*. Kiadja a Földművelésügyi m. kir. minister. Budapest, 1899.
- GESETZ VOM 15.
NOVEMBER 1867 *Gesetz vom 15. November 1867* (134/1867). ALEX. Historische Rechts- und Gesetztexte Online. (<http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18670004&seite=00000377>) [2024.02.14.]
- GOMBOCZ 1907 GOMBOCZ Miklós: *Az Országos Nőképző Egyesület Leánygimnáziumának értesítője az 1906–1907. iskolai évről*. Budapest, 1907.
- LIBER 1928 LIBER Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. *Budapesti Statisztikai Közlemények*. Budapest 1928.
- MÁDAY 1913 MÁDAY Andor: *A magyar nő jogai a múltban és jelenben*. Budapest, 1913.
- SCHWIMMER 1907 SCHWIMMER Rózsa: *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai*. Budapest, 1907.

(http://mtdaportal.extra.hu/books/Bedy_s_r_a_magyar_nomozgalom.pdf) [2024.02.15.]

IRODALOM

- ANDERSON 1992 ANDERSON, Harriet: *Utopian Feminism: Women's Movements in „fin-de-siècle” Vienna*. New Haven, 1992.
- ASZTALOS 2023 ASZTALOS Veronka Örsike: Újraolvasni Ritoók Emma prózáját – a Kielland-fordítások jelentősége. *Irodalomismeret* 27. (2023):4. 6–39.

- BÉKÉSSY 2019 BÉKÉSSY Lili: Az 1857-es magyarországi császárlátogatás zenei reprezentációja. In: *Zenatudományi Dolgozatok 2017–2018: Tallián Tibor tiszteletére*. Szerk. KIM Katalin et al. Budapest, 2019. 199–230.
- BURUCS 1993 BURUCS Kornélia: Nők az egyesületekben. *História* 16. (1993):2. 15–19.
- BORBÍRÓ 2007 BORBÍRÓ Fanni: Budapesti nőegyletek 1862–1904. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor. Budapest, 2007. 185–207.
- CZEFERNER 2022 CZEFERNER Dóra: 1879 – Hugonnai Vilma orvosi diplomát szerez Zürichben. In: *Magyarország globális története 1869–2022*. Szerk. LACZÓ Ferenc – VARGA Bálint. Budapest, 2022. 35–39.
- CZINGEL 2023 CZINGEL Szilvia: Sisi és a népművészet – a csipke vonzásában. *Magyar Múzeumok. A Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület online magazinja*. 2023. (<https://magyarmuzeumok.hu/cikk/sisi-es-a-nepmuveszet-a-csipke-vonzasaban>) [2024.02.14.]
- FEDELES-CZEFERNER 2023 FEDELES-CZEFERNER Dóra: *Nőmozgalom, nemzetköziség, önreprezentáció. Feministák az Osztrák–Magyar Monarchia alkonyán*. Pécs, 2023.
- FLICH 2006 FLICH, Renate: Bildungsbestrebungen und Frauenbewegungen. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 8. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, Teilband 1.: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation*. Hrsg. WANDRUSZKA, Adam – RUMPLER, Helmut. 2006. 941–964.
- GÉRA 2006 GÉRA Eleonóra: *Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850–1952*. Doktori disszertáció. Budapest, 2006. (https://doktori.btk.elte.hu/hist/gera/GeraE_tezisek.pdf) [2024.02.15.]
- GYÁNI – KÖVÉR 2006 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2006.
- GYÁNI 2010 GYÁNI Gábor: Individualizálódás és civil társadalom. Történeti érvek, elméleti megfontolások. *Történelmi Szemle* 52. (2010):4. 485–495.

- HANÁK 1971 HANÁK Péter: *A dualizmus korának történeti problémái*. Budapest, 1971.
- KÉRI 2008 KÉRI Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pécs, 2008.
- KÉRI 2018 KÉRI Katalin: *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon. (Nemzetközi kitekintéssel és nőtörténi alapozással)*. Pécs, 2018.
- LANGE – BÄUMER 1909 *Die Geschichte der Frauenbewegung in den Kulturländern*. Hrsg. LANGE, Helene – BÄUMER, Gertrud. Berlin, 1909.
- LOUTFI 2009 LOUTFI, Anna: Politics and Hegemony in the Historiography of Women's Movements (Nineteenth and Twentieth Century): A Call for New Debates. In: *Wie Frauenbewegung geschrieben wird. Historiographie, Dokumentation, Stellungnahmen, Bibliographien*. Hrsg. GEHMACHER, Johanna – VITTORELLI, Natascha. Wien, 2009. 81–101.
- MANHERCZ 2017 MANHERCZ Orsolya: Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867. *Aetas* 32. (2017):4. 98–110.
- MEYER 2019 MEYER, Beatrix: *Kaiserin Elisabeth und ihr Ungarn*. München, 2019.
- MÜLLER 2006 MÜLLER Ildikó: Kísérlet a nők középiskolai képzésének megszervezésére: a budapesti állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium. In: *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. KÖVÉR György. Budapest, 2006. 673–711.
- NAGYNÉ SZEGVÁRI 1981 NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *Út a női egyenjogúsághoz*. Budapest, 1981.
- SEBESTÉNY 2003 SEBESTÉNY István: Az egyesületek számbavételének módszertani problémái a történeti statisztikában. *Statisztikai Szemle* 81. (2003):4. 373–387.
- SCHWARTZ 2008 SCHWARTZ, Agatha: *Shifting Voices: Feminist Thought and Women's Writing in fin-de-siècle Austria and Hungary*. Ottawa, 2008.

- SZAPOR 2007 SZAPOR Judit: A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története Magyarországon a kezdetektől 1945-ig. In: *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Szerk. PALASIK Mária. Budapest, 2007. 129–141.
- TÓTH 2005 TÓTH Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest, 2005.
- WANDRUSZKA – RUMPLER 2006 *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 8. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, Teilband 1.: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation*. Hrsg. WANDRUSZKA, Adam – RUMPLER, Helmut. Wien, 2006.
- WEILAND 1983 WEILAND, Daniela: *Geschichte der Frauenemanzipation in Deutschland und Österreich: Biographien, Programme, Organisationen*. Düsseldorf, 1983.
- ZIMMERMANN 1997 ZIMMERMANN, Susan: Frauenbestrebungen und Frauenbewegungen in Ungarn. In: *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Szerk. NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit. Debrecen, 1997. 171–204.
- ZIMMERMANN 1999 ZIMMERMANN, Susan: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien, 1999.
- VÉR 2006 VÉR Eszter Virág: Erzsébet-ligetek. *Budapesti Negyed* 52. (2006):2. (<https://epa.oszk.hu/00000/00003/00037/erzsebetligetek.html>) [2024.02.15.]
- VÉR 2012 VÉR Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban. *Aetas* 27. (2012):1. 83–104.

The Hungarian bourgeois women's movement and Queen Elizabeth

by Dóra Fedeles-Czeferner

(Summary)

In my paper, I present the turning points in the development of the Hungarian bourgeois women's movement in the era of Queen Elizabeth, more precisely from the late 1840s to the mid-1890s. To illustrate this issue, it is essential to outline at the beginning of the study the political, economic, and social changes that fundamentally influenced the history of the women's movement in the 19th century. After that, I describe the main stages in the development of the bourgeois wing of the women's movement. In the second part of the paper, I draw on these to reflect on Elizabeth's relationship with bourgeois women's associations in Hungary through a few examples. In addition to this, I argue that Elisabeth followed and supported the activities of a number of women's associations through various means. To this, I rely on association documents relating to women's bourgeois associations and different institutions operated by them, as well as the official journals of the associations and other contemporary periodical press products.